

יחסו של עיתון הארץ לעלייתם של יהודי צפון אפריקה

אבי פיקאר

'האווירה [נגד עלייתם של יהודי מרוקן] נוצרה על ידי מאוררים מתוצרת הארץ'.
זלמן שז"ר, 1954¹

העלייה הגדולה בעשור הראשון לקיומה של ישראל שינתה את פניה של החברה הישראלית. מיליון העולים (ששני שלישים מהם עלו בשלוש השנים הראשונות של העשור) שינו לא רק את גודלה של החברה הישראלית אלא גם את אופיה ואת הרכבה האתני. עלייה זו הוסיפה לנוף האנושי של מדינת ישראל יהודים רבים מהמזרח התיכון ומצפון אפריקה. הודות להם נחרטה בזיכרון הקולקטיבי, על אף העובדה שכמחצית מהעולים באו מאירופה. הסיבה העיקרית היא שיעורם הגבוה בקרב העולים, שהיה בגדר חידוש (כפי שהיו הפועלים בעלייה השנייה או יהודי גרמניה בעלייה החמישית). מעבר לכך, יהדות ארצות האסלאם, שערב הקמת המדינה מנתה כמיליון איש, כתשעה אחוזים מהעם היהודי, עלתה כמעט כולה לישראל במהלך העשור הראשון.² מקבוצה שולית ביישוב היהודי הייתה לקבוצה בולטת ומרכזית, והדבר הביא לקידמת הזירה הציבורית את הדיון על היחס ליהודי אסיה ואפריקה.

---

1 פרטוקול הנהלת הסוכנות, 6.9.1954, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S100/95.
2 לנתונים ראו, משה סיקרון, דמוגרפיה: אוכלוסיית ישראל, מאפיינים ומגמות, ירושלים 2004, עמ' 37; עזריאל שמלץ, 'העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: הבטים דמוגרפיים', פעמים, חוב' 39 (1989), עמ' 18-19; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים 1999, עמ' 8.

העלייה הגדולה נתפסת כשדה שבו צמחו זרעי הפורענות של 'הבעיה העדתית'.³ יחסם של הוותיקים ושל הממסד הקולט נחשב לעתים קרובות לקטליזטור שהצמיח את העלבון והזעם.⁴ בהקשר זה מעמדו ומשקלו של עיתון הארץ כאחד ממעצבי דעת הקהל חורגים מתפוצת העיתון. הוא היה מזוהה עם המעמד הבינוני, אך לא היה הנפוץ ביותר וגם לא הנקרא ביותר בקרב מקבלי החלטות.⁵ דבר, עיתונה של ההסתדרות, ומעריב היו נפוצים ממנו; אולם השפעתו הייתה רבה. בניגוד לדבר המפלגתי, ולמעריב וידיעות אחרונות ה'פטריוטים', היה הארץ עיתון 'ליברלי'. בייצגו את המעמד הבינוני ואת הערכים הליברליים הציג העיתון עמדה שהדגישה את המחיר שמשלמת האוכלוסייה הוותיקה עבור קליטת העולים. עמדה זו, שתאמה את תחושותיהם של חלק ניכר מהוותיקים, לא הלמה את הגישה הציונית, שראתה בעלייה ברכה ובמחיר שנדרשו הוותיקים לשלם עבורה – חובה לאומית. מבחינה זו, בהעדרה של מחויבות בלתי מותנית לערכים ציונים, היה הארץ כלי ביטוי של הלך רוח שבדרך כלל הוצנע בכלי התקשורת האחרים מטעמים לאומיים והביא להסתייגות מיהודי ארצות האסלאם.⁶ תופעה זו תורגם להלן בעזרת ניתוח סדרת כתבות מאת עמוס אילון שהתפרסמה בהארץ ב-1953. סדרה זו הייתה המשך לפרסומים אחרים בעיתון, ובהם באה לידי ביטוי גישה שהסתייגה מעלייתם של יהודי ארצות האסלאם לישראל.⁷ קו ייחודי זה עורר סערה בקרב הממונים על מדיניות העלייה (הנהלת הסוכנות היהודית, ובעיקר מחלקת העלייה). השוני בין הדברים שפורסמו בהארץ לבין עיתונים אחרים נבע מהלכי רוח מנוגדים שהשפיעו על היחס ליהודי ארצות האסלאם, ובמידה מסוימת גם לעלייה ההמונית. היחס ליהודי ארצות האסלאם הושפע מהמתח שבין המורשת הקולוניאלית

- 3 עם היבחרו של עמיר פרץ, יליד מרוקו שגדל בשררות, לעמוד בראשה של מפלגת העבודה, הוא הכריז על קבורתו של 'השד העדתי' (הארץ, 11.11.2005), הכרזה המעידה כאלף מונים שהסוגיה עדיין רלוונטית לחברה הישראלית. הדיווחים הרבים על כך שהאשכנזים הוותיקים והעולים מברית המועצות לשעבר הסתייגו ממפלגת העבודה עקב מוצאו של העומד בראשה (ראו בעיתונות היומית, פברואר-מארס 2006) רק מחזקים טיעון זה.
- 4 ראו, למשל, את הפרק הנושא שם זה אצל עמוס עוז, פה ושם בארץ-ישראל, בסתיו 1982, תל-אביב 1983, עמ' 27-42.
- 5 מרדכי נאור, 'העיתונות בשנות ה-50', בתוך: חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים), העשור הראשון, ירושלים 1997, עמ' 215-226.
- 6 בנוסף לגורמים חברתיים וספציפיים שצוינו כאן, יחסם של כלי תקשורת לקבוצות מיעוט נחקר בהרחבה במחקרי תקשורת. ראו, למשל, אלי אברהם, ישראל הסמויה מעיני התקשורת, ירושלים 2002, עמ' 13-19, על יחסם של עיתונאים 'אחרים', קרי הקבוצות הפחות הגמוניות בחברה, קבוצות שמייצגות פחות בקרב הכותבים והעורכים בעיתונות המרכזית. לדוגמאות נוספות ראו, Daphna Lemish, 'The Whore and the Other: Israeli Images of Female Immigrants from the Former USSR', *Gender & Society*, Vol. 14, No. 2 (2000), pp. 333-349; Yoram Peri, *Telepopulism: Media and Politics in Israel*, Palo Alto, California 2004, pp. 301-328.
- 7 ראו להלן על מאמרו של אריה גלבלום.

ובין האתוס הלאומי. היחס לעלייה ההמונית הושפע מהמתח שבין הצורך בהצלת יהודים לבין הצורך בבניין הארץ.

א. היחס המשלב והיחס המסתייג

יחסם של יהודים ממוצא אירופי ליהודי ארצות האסלאם נע בין שני הלכי רוח שהשפיעו על תודעתם של בני התקופה, ואשר משכו לכיוונים מנוגדים – הקולוניאליזם והלאומיות. הלך הרוח הקולוניאלי, או כפי שהוא נקרא לעתים 'אוריינטליזם', אינו ייחודי לחברה הישראלית. הוא ביטוי של יחסים לא-שוויוניים שהתקיימו בין בני אירופה וצאצאיהם לבין ילידי הארצות שעליהן השתלטו בני אירופה – 'ילידים' במינוח שרווח בתקופת השלטון הקולוניאלי. מבנה יחסים זה הוליד הלך מחשבה אשר חילק את האנושות באופן דיכוטומי ל'אירופים' (ולצורך העניין מדובר כמוכר גם בלבנים באמריקה ובאוסטרליה) מחד גיסא ול'ילידים' (אינדיאנים, אפריקנים, אסייתים) מאידך גיסא. בעת שהתפתחה התנועה הציונית הייתה זו תפיסת עולם שגורה ומקובלת על אירופים רבים.⁸

החשיבה הקולוניאלית טיפחה הבחנה משפטית, חברתית ותודעתית, כמו גם עליונות תרבותית (ובניסוחים מסוימים אף גנטית) של האירופים על ה'ילידים'. קו חיץ ברור זה חוזק על ידי סטראוטיפים שליליים.⁹ המורשת הקולוניאלית והיחס הקולוניאלי

8 הניתוח של הסוגיה העדתית מבוסס על ירון צור, 'אימת הקרנבל: "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, קובץ 19 (2000) (להלן: צור, אימת הקרנבל), עמ' 127 ואילך. על התפיסה הקולוניאלית באופן כללי ראו, למשל, אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תל-אביב 2000; Georges Balandier, 'The Colonial Situation – A Theoretical Approach', in: I. Wallerstein (ed.), *Social Change: The Colonial Situation*, New York 1966 על תפיסה זו בקרב יהודים ראו, ירון צור, 'הגורם הדתי במפגש בין הציונות ליהודי הכפרים בהרי האטלס', בתוך: שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), ציונות ודת, ירושלים 1994 (להלן: צור, הגורם הדתי), עמ' 384; D. J. Schroter, 'Orientalism and the Jews of the Mediterranean', *Journal of Mediterranean Studies*, Vol. 4, No. 2 (1994), pp. 183-196; עזיזה כוזם, 'תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל', סוציולוגיה ישראלית, כרך א (2) (1999) (להלן: כוזם, תרבות), עמ' 385-427; אמנון רז-קרקוצקין, 'אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית: מספר הערות', ג'מעה, חוב' 2 (1997) (להלן: רז-קרקוצקין, אוריינטליזם), עמ' 34-61; יהודה שנהב, היהודים הערבים: לאומיות דת וזהות, תל-אביב 2003 (להלן: שנהב, היהודים הערבים), עמ' 17 ואילך; אנדרה שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, תל-אביב 1975, עמ' 265 ואילך; D. Bensimon-Donath, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israel*, Paris 1970, p. 75

9 Frederick Cooper, *Colonialism in questions: Theory, Knowledge, History*, Berkeley 2005, p. 239 לציטוטים ולדימויים קולוניאליים ראו גם עמנואל סיון, 'שנאת היהודים באלג'יריה כתולדה של המצב הקולוניאלי', בתוך: יצחק בצלאל (עורך), פעמי מערב, ירושלים תשמ"ג (להלן: בצלאל, פעמי מערב), עמ' 69.

הגדירו הבדלים בין אירופים לילידים כ'טבעיים' ועודדו את כינונו של סדר הייררכי מוגדר וברור.

בהקשר זה חשוב לציין שההייררכיה התקיימה לא רק בין אירופים ל'ילידים'. גם בתוך כל קבוצה התקיימה הייררכיה פנימית על בסיס אותו קריטריון – קירבה ושייכות לתרבות האירופית, ל'נאורות'. כך למשל אפשר לאתר בשיח המסתייג מיהודים באירופה את הטיעון שהיהודים הם 'אוריינטלים' ואינם שייכים לאירופה. השיח המסתייג של יהודי מרכז אירופה מיהודי מזרח אירופה התבסס על דימויים דומים.¹⁰ גם בקרב הנתינים הקולוניאליים, ה'ילידים', התקיימה הייררכיה. חלקים לא מבוטלים של ה'ילידים', בעיקר אלה שנחשפו לתרבות המערב, הפנימו את נחיתותה של ה'ילידות' ושאפו לעבור טרנספורמציה ל'נאורות'. לאחר שעברו או הניחו שעברו טרנספורמציה כזו, הם אימצו את דפוס היחסים ההייררכיים כלפי אחיהם שנותרו לדעתם במצב 'ילידי'.¹¹ עם זאת, ההייררכיה בין אירופים ל'ילידים' הייתה קשיחה ועוגנה, בנוסף לדימויים, גם במציאות משפטית.

יחסם של יהודים אירופים לבני אסיה ואפריקה, גם אם מדובר באחיהם לאמונה, לא היה מנותק מן החשיבה הקולוניאלית ומהשפעת מורשתה.¹² במקביל למורשת הקולוניאלית השפיע על תודעתם של בני התקופה האתוס הלאומי שהוביל ודחף לשוויון או לפחות לרטוריקה של שוויון. הכוונה איננה לשוויון אוניברסלי בגרסה הסוציאליסטית אלא לשוויון בין כל בני האומה. הלאומיות והלך החשיבה הלאומי מעמידים את השייכות לאומה כמרכיב זהות מרכזי לפני הגורמים המבחינים כמו אזור

10 ראו, כזום, תרבות מערבית, עמ' 389-398; רז-קרוצקין, אוריינטליזם, עמ' 53.

11 יהודה שנהב וחנון חבר, 'המבט הפוסטקולוניאלי', תיאוריה וביקורת, כרך 20 (אביב 2002), עמ' 15. שנהב וחבר מציגים את תפיסותיהם של הומי באבא ופרנץ פאנון הדנים בהבחנה הפנימית בקרב הנתינים הקולוניאליים, הבחנה שהיא במידה רבה תוצאה של התקרבותם של חלקים מהחברה הילידית להתנהגות ולעולם הערכים הקולוניאלי; בקרב יהודי צפון אפריקה ראו את עמדות העיתונים הרפורמיסטיים בקזבלנקה כלפי יהודי המלאח (הרובע היהודי), עמדות שכללו גם קריאה לתיקון והשתנות וגם התנשאות ובוז (הגר הלל, 'הרפורמיזם היהודי הלאומי במבחנו', בתוך: ירון צור והגר הלל, יהודי קזבלנקה: עיונים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית, תל-אביב 1995, עמ' 160 ועמ' 172 ואילך). ראו גם צור, הגורם הדתי, עמ' 388-389; הנ"ל, קהילה קרועה, תל-אביב 2001 (להלן: צור, קהילה קרועה), עמ' 33-36; לדיון בתופעה זו בהקשר רחב של מושג התיוג וביחסים הפנימיים בין המתויגים יותר למתויגים פחות ראו, E. Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, New Jersey 1963, p. 108

12 ראו, למשל, משה צימרמן, 'היהדות האקוסטית והיהדות המתקדמת: יהודי צפון אפריקה בעיתונות היהודית בגרמניה בראשית המאה ה-19', בתוך: בצלאל (עורך), פעמי מערב, עמ' 191-206. צימרמן מציין שבצד התיאור של יהדות בלתי מפותחת ומפגרת, הדגישה העיתונות היהודית-גרמנית היבטים של מקוריות יהודית ופוטנציאל פרוגרסיבי. שם, עמ' 206.

גאוגרפי, מעמד, שבט ובמקרים רבים גם דת.¹³ לאומיות אתנית, ובמיוחד כזו המבוססת על תפיסה דמוקרטית, מתקשה להסכיך רוחנית ורגשית עם הייררכיה פנימית מובנית.¹⁴ ברוב התנועות הלאומיות השפיעה המורשת הקולוניאלית על היחסים החיצוניים, ואילו האתוס הלאומי – על היחסים הפנימיים. התנועה הלאומית היהודית ייחודית בכך שהמורשת הקולוניאלית השפיעה גם על היחסים הפנימיים.

הציונות, כמו רובו של העם היהודי, הייתה תנועה אירופית. אולם כלאומיות של פזורה היא הגדירה את עצמה כמייצגת את כלל היהודים, ועל כן כללה בתוכה גם את יהודי אסיה ואפריקה. מבחינה זו הייתה הציונות התנועה הלאומית היחידה שאיחדה אירופים ו'ילידים'.¹⁵ האתוס הלאומי והרטוריקה הלאומית היו כמובן מרכזיים בשיח הציוני. אולם מערכת היחסים בין המרכז הלאומי, שהונהג ברובו על ידי יהודים אירופים, לבין התפוצות ה'ילידיות', לא יכלה שלא להיות מושפעת מהמורשת הקולוניאלית, מהתפיסות ומהסטראוטיפים שרווחו בין האירופים על 'ילידים'. במקורות

13 במחקר מתקיים דיון נרחב אם הלאומיות והזהות הלאומית הן תופעות מדומיינות או ממשיות. דיון זה חורג מנושא המאמר ואינו משמעותי לטיעון בדבר השפעת האתוס הלאומי. בעניין הלאומיות כתופעה מדומיינת ראו, למשל, בנדיקט אנדרסון, קהיליות מדומיינות, תל-אביב 1999; Eric Hobsbawm, *National and Nationalism since 1870*, New York 1990 שורשים אתניים והיסטוריים ראו, Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, London 1986; הנ"ל, האומה בהיסטוריה, ירושלים 2003.

14 ראו גם ארנסט גלנר, לאומים ולאומיות, תל-אביב 1994, עמ' 57-61, 91-118. גלנר מציין ששויון ההזדמנויות בתוך האום חיוני לשגשוגה של חברה תעשייתית.

15 בדרך כלל החיבור בין ציונות לקולוניאליזם מופיע בהקשר של יחס הציונות לערבים וצורת התיישבותה / השתלטותה על הטריטוריה בארץ ישראל. ראו, למשל, גרשון שפיר, 'קרקע, עבודה ואוכלוסיה בקולוניאליזם הציוני', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב 1993, עמ' 106 ואילך; ברוך קימרינג, מהגרים, מתיישבים ילידים, תל-אביב 2004. לביקורת על טענות אלו ראו, רן אהרונסון, 'ההתיישבות בארץ ישראל: מפעל קולוניאליסטי?', בתוך: פנחס גנוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, קריית שדה-בוקר 1996; Derek J. Penslar, 'Zionism, Colonialism and Postcolonialism', *The Journal of Israeli History*, Vol. 20, No. 2-3 (2001), pp. 84-98; אבי בראלי, 'לשכוח את אירופה', בתוך: טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט ציוני, תל-אביב 2003, עמ' 294-317. בדיון כאן, העוסק בעיקר ביחסים בין קבוצות שונות של יהודים, הכוונה איננה למעשה הקולוניאלי של השתלטות על טריטוריה אלא למערכת היחסים והדימויים פרי המורשת הקולוניאלית, מערכת דימויים שאפיינה את כל אלה שנחשפו לתרבות האירופית. חשוב לציין שבהקשר לשיח הפנים יהודי מתייחס הביטוי 'ילידים' לקטגוריה זו בשיח הקולוניאלי ולא לשאלה מי נולד בטריטוריה ומי הגיע אליה מבחוץ.

רבים הוגדרו יהודי ארצות האסלאם כ'מיליון הנשכח'.¹⁶ לעתים קרובות היה יחסם של ציוני אירופה ליהודי אסיה ואפריקה יחס מזלזל ומתנשא.¹⁷ הציונים האירופים היו חלק מהמורשת הקולוניאלית לא מתוקף היותם ציונים אלא מתוקף היותם אירופים.¹⁸ בעוד המרכיב האירופי תרם להסתייגות מהיהודים ה'ילידים', המרכיב הציוני תרם להתקרבות בין מי שנתפסו כבניה של אותה אומה וכמועמדים פוטנציאלים להצטרפות לאותה תנועה לאומית.¹⁹ המרכיב הציוני בזהותם פעל למיתון היחס הקולוניאלי ליהודי אסיה ואפריקה מתוך הרטוריקה השוויונית של האתוס הלאומי. מבחינה זו, יחסם של יהודים אירופים לא-ציונים (חרדים, בונדיסטים) ליהודי ארצות האסלאם היה מסויג הרבה יותר.

תפיסות עולם אלה, הלאומיות והקולוניאליזם, הביאו לשתי מגמות סותרות כלפי יהודי אסיה ואפריקה – העמדה המשלבת והעמדה המסתייגת. מדגישי האתוס הלאומי שאפו לשלב את יהודי אסיה ואפריקה בבניית האומה בישראל. מדגישי המורשת הקולוניאלית נטו להסתייג מהם. קבוצות יהודיות שונות בארצות האסלאם ובארץ ישראל זכו ליחס ששילב התנשאות וסולידריות, הסתייגות וקריאה להשתלבות, קולוניאליזם ולאומיות – הספרדים שהיו רוב מניינה ובניינה של יהדות ארץ ישראל עד שלהי המאה התשע-עשרה,²⁰ יהודי תימן²¹ ויהודי עיראק.²²

16 ראו, למשל, יונה כהן, אל המליון הנשכח, ירושלים תשמ"ז; ראיון עם סם הבר (Sam Haber), נציג הג'וינט במרוקו בשנים 1954-1958, המדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, [18] 128.

17 צור, הגורם הדתי, עמ' 384.

18 לשם המחשה נביא שתי דוגמאות. ארתור רופין אמר כי 'יהודי המזרח [...] המדרגה הרוחנית שהם עומדים עליה, היא כל כך פחותה, עד שכניסה המונית מהם הייתה גורמת להשפיל את המצב הכללי של הסביבה היהודית התרבותית בארץ' (מצוטט אצל מרגלית שילה, 'טובת העם או טובת הארץ', קתדרה, חוב' 46 [1987], עמ' 112). שנים רבות מאוחר יותר אמר בן-גוריון: 'במאות השנים האחרונות שקעו ארצות הקדם בבערות בדלות ובעבדות ופיגרו לאין ערוך מאחורי התקדמותם המהירה של עמי אירופה. וכמצב הגויים כן מצב היהודים. נסתלקה השכינה מעדת יהודי המזרח והשפעתם בעם היהודי פחתה או חדלה לגמרי'. דוד בן-גוריון, 'נצח ישראל', שנתון הממשלה, תשי"ד, עמ' יז.

19 ראו, למשל, צור, אימת הקרבנל, עמ' 131; שנהב, היהודים הערבים, עמ' 49. לעומת עמדה זו, הרואה במרכיב הציוני גורם הממתן את היחס הקולוניאלי ליהודים 'ילידים', ישנם חוקרים הרואים בציונות של היהודים האירופים גורם שתמך בראיה הקולוניאלית. ראו, למשל, כוזם, תרבות מערבית, עמ' 405-407; אלה שוחט, 'מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים', זיכרונות אסורים, תל-אביב 2001, עמ' 145. בהקשר זה חשוב לציין שביחסה של הציונות לערכים אכן הצטרפו המרכיב הציוני והמרכיב האירופי ופעלו באותה מגמה. אולם לגבי היחסים הפנים יהודים, האתוס הלאומי איזן את המורשת הקולוניאלית.

20 ראו, מרדכי אליאב, 'יחסים בין עדתיים בישוב היהודי בא"י במאה הי"ט', פעמים, חוב' 11 (1982), עמ' 121 ואילך; שלמה אלבוחר, הודעות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, ירושלים 2002, עמ' 13 ואילך; חנה הרצוג, עדתיות פוליטית:

הלאומיות והלך הרוח המשלב הפכו את ההסתייגות מיהודי ארצות האסלאם להלך רוח בלתי תקין מבחינה השיח הלאומי; הלך רוח שאולי רבים הסכימו עמו אך חששו לבטא אותו בפומבי.²³ היחס המסתייג בא לידי ביטוי בהתנשאות ובתחושת מרחק ובלט בעיקר בתכתובות פנימיות שלא זכו לפומבי. במדיניות בפועל (כמו השקעת מאמצים בהעלאת יהודי ארצות האסלאם) בלט היחס המשלב. עיתון הארץ היה אחד הקולות הבודדים שהעזו לתת פומבי להלך הרוח המסתייג שכאמור, בשל האתוס הלאומי, היה לא-תקין מבחינה פוליטית.

ב. בניין מול הצלה: צורכי ההווה מול האידיאולוגיה

המתח שבין היחס המשלב ליחס המסתייג לא היה הסוגיה היחידה שעמדה ברקעה של עליית יהודי ארצות האסלאם בשנות החמישים. הדיון על עלייה המונית או עלייה סלקטיבית, דיון שהתקיים בתנועה הציונית בצורה זו או אחרת מראשיתה,²⁴ הקריין גם הוא על מדיניות העלייה בשנות החמישים. גם בדיון זה נקט הארץ עמדה חד משמעית.

דימוי מול מציאות, תל-אביב 1986, עמ' 82-84; אליהו אלישר, לחיות עם יהודים, ירושלים 1980, עמ' 113; אברהם חיים, 'הספרדים ומוסדות הישוב בשנות תר"פ-תרפ"ה', פעמים, חוב' 21 (1984), עמ' 85. עוד בנושא יחסי הספרדים והנהגת היישוב ראו, פנינה מורג טלמון, 'העדה הספרדית בתקופת הישוב – עדות ולאומיות', בתוך: רות טוויג (עורכת), היהודים הספרדים בא"י במבחן הזמן, ירושלים 2000; משה ליסק, 'הבעיה העדתית וארגונים עדתיים בתקופת הישוב', מגמות, כרך כח (1984), עמ' 295-315.

21 ראו, יהודה ניני, 'עולי תימן בארץ ישראל בשנים תרמ"ב תרע"ד', קתדרה, חוב' 5 (1977), עמ' 30-82; ניצה דרויאן, באין מרבד קסמים, ירושלים תשמ"ב; עזריאל קמון, 'העלייה התימנית ומקומה בגיבוש תודעת הזכות על הארץ בתקופת העלייה השנייה', שורשים במזרח, חוב' ד (1998), עמ' 11-48; גל לוי וזאב אמריך, 'ש"ס וחזיון התעוועים האתני', בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות, תל-אביב 2001, עמ' 144-145; Gershon Shafir, 'The meeting of Eastern Europe and Yemen: "idealistic" workers and "natural" workers in early Zionist settlement in Palestine', *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 13, No. 2 (April 1990), pp. 172-197

22 ראו, אסתר מאיר, התנועה הציונית ויהודי עיראק, תל-אביב 1993, עמ' 77-83; הנ"ל, 'עולמות מתנגשים: המפגש בין שליחי הישוב לבין יהודי עיראק', בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים 1996, עמ' 60-66; שנהב, היהודים הערבים, עמ' 25-72. על היחס ליהודי עיראק בארץ ישראל וליהודים מזרחים אחרים ראו, Esther Meir-Glitzenstein, 'From Eastern Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist Policy vis-à-vis the Jews of Islamic Countries', *The Journal of Israeli History*, Vol. 20, No. 1 (Spring 2001), p. 47, note 18 (להלן: מאיר-גליצנשטיין, ממזרח אירופה).

23 ראו, צור, אימת הקרנבל, עמ' 128-147.

24 אביבה חלמיש, 'עלייה סלקטיבית ברעיון, כמעשה ובהיסטוריוגרפיה הציוניים', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים 2000 (להלן: חלמיש, עלייה סלקטיבית), עמ' 185-202.

העמדה שהעדיפה עלייה סלקטיבית התבססה לעתים קרובות על ראיית ייעודה של התנועה הציונית כבנייה של חברת מופת בארץ ישראל, או כבנייה הדרגתית של תשתית כלכלית והעדפת ייעוד זה על פני מטרה אחרת של התנועה הציונית – הצלת יהודים מרדיפות. התומכים בעלייה סלקטיבית טענו שכושר הקליטה הכלכלי של מתיישבים חדשים בארץ ישראל מוגבל, ושלבנייתה של חברה חדשה דרושים הראויים והמתאימים ביותר לכך.²⁵ לעומת עמדה זו היו גישות שביכרו עלייה המונית, אם בשל העדפתם את משימת הצלתם של היהודים, ואם בשל גישתם שרק עלייה המונית תיצור רוב יהודי ותביא לשינוי דמוגרפי משמעותי אשר יוכל להביא להקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל.²⁶

עם כינונו של המנדט הבריטי ויישומה של מדיניות עלייה ציונית, ננקטה גישה של עלייה סלקטיבית. בגישה זו צידדו אנשי תנועות הפועלים, ששאפו לכוון בארץ חברת מופת, והממסד הציוני שהיה אחראי כלפי הבריטים לקליטתם של מהגרים יהודים בארץ.²⁷ העלייה הרביעית, שעליית בעלי ההון מקרבה לא נשלטה על ידי התנועה הציונית, הייתה עלייה המונית בהיקפה ובהרכבה האנושי. אולם המשבר שהתחולל בעקבותיה כעבור שנתיים בלבד, חיזק את ההכרה שרק עלייה מבוקרת ונשלטת תוכל להביא לבנייתו ההדרגתית של הבית הלאומי. על אף העובדה שהתנועה הציונית שלטה בעלייה רק באופן חלקי, ההעדפה של עלייה הסלקטיבית בתקופת המנדט נבעה לא רק מההגבלות הבריטיות (שהחלו להיות משמעותיות רק מאמצע שנות השלושים), אלא במידה רבה הייתה זו הכרעה אסטרטגית, כלכלית וחברתית של התנועה הציונית. כחלק מתפיסת עולם זו, ולאור העובדה שמצוקתם של יהודי מזרח אירופה הייתה גדולה, כמו גם בהשפעת המורשת הקולוניאלית שהוזכרה לעיל, יהודי ארצות האסלאם, למעט קבוצות בודדות, לא היו חלק מתכניות העלייה של התנועה הציונית. אלה נועדו בעיקרן ליהודי מזרח אירופה ומרכזה.²⁸

25 בשנות החמישים, לאחר הקמת המדינה – שהייתה משאת נפשם של מרבית יהודי ארץ ישראל במשך שנים רבות – נוסף על הדילמה שבין בניין והצלה המתח שבין השקעת משאבים בהבאתם ובקליטתם של עולים חדשים לבין הצורך במשאבים אלה עבור התושבים הוותיקים. היה זה מתח בין האידאולוגיה שביכרה עלייה לבין צורכי ההווה. גם הרצון שלא לגרום עינוי וסבל לעולים בשנות הקליטה הראשונות וגם החשש מהתמוטטות מערך הקליטה בהעדר משאבים נחוצים, הביאו להעדפה של עלייה אטית ומאורגנת.

26 כך, למשל, חשב מקס נורדאו ב-1921. הוא גרס שהתנועה הציונית צריכה להביא לארץ ישראל מיליון יהודים, על אף שלא היה בכוחה לקלוט כמות כזו. ראו, חלמיש, עלייה סלקטיבית, עמ' 187-189.

27 ראו, ברוך בן-אברם והנרי ניר, עיונים בעלייה השלישית, ירושלים, 1995, עמ' 118-122; מאיר מרגלית, 'סוגיית מיון העולים בראשית תקופת המנדט', יהדות זמננו, כרך 13 (תשנ"ט), עמ' 245-252.

28 מאיר-גליצנשטיין, ממזרח אירופה, עמ' 28.

עמדה זו עברה שינוי משמעותי בשנות הארבעים. שאלת ההצלה של יהודי אירופה והצורך של העם היהודי במקלט בטוח הפכו לסוגיה קונקרטיה, במיוחד במהלך השואה ובעקבותיה. גם ההתקדמות לקראת הקמתה של מדינה יהודית תוך כדי עימות עם הערבים, הביאה לשינוי המדיניות. מכאן ואילך הייתה ההכרעה האסטרטגית של התנועה הציונית עלייה המונית. העלייה נועדה לכל יהודי הזקוק למקלט והעלאת עולים בכמות גדולה נתפסה לא רק כצורך, אלא גם כערך וכמרכיב חיוני בהפיכת היהודים במהירות לרוב בארץ. במסגרת אסטרטגיה זו שולבו גם יהודי ארצות האסלאם כמאגר כוח אדם הכרחי לכינונה של המדינה היהודית העתידה לקום.

כך, באבחנה אחת, התקבלה הכרעה בשתי הסוגיות הנדונות: מורשת קולוניאלית מול אתוס לאומי והצלת יהודים מול בניין הארץ. לאור אירועי השואה והמאבק על הקמת המדינה, מדיניות העלייה של התנועה הציונית דגלה בעלייה המונית כמו גם בשילובם של יהודי ארצות האסלאם בעלייה זו. הסיסמה 'עלייה חופשית' הייתה לדגל ולסמל במהלך המאבק בבריטים, וה-Raison d'être של המדינה העברית היה הצורך במקלט ליהודים נרדפים. בפועל הוחל ביישום מדיניות של עלייה המונית מיד בתום מלחמת העצמאות.²⁹

הסיבות והשיקולים שהביאו רבים לצדד בעלייה אטית ונבחרת במהלך תקופת היישוב לא ירדו לחלוטין מעל הפרק גם לאחר הקמת המדינה. העדפתה של עלייה גדולה באה על חשבון צרכים אחרים ועקרונות אחרים, והייתה האידיאולוגיה הרשמית והמוכרת. הדיבור על עלייה גדולה והמונית היה 'בון טון'. כמו הלך הרוח שהסתייג מיהודי ארצות האסלאם, כך גם הסתייגות מהעלייה ההמונית נחשבה בראשית שנותיה של המדינה בלתי תקין בשיח הציוני. עם זאת הארץ הרבה, באופן יחסי לעיתונים אחרים מהתקופה, לתת ביטוי לקולות הקוראים להגבלת העלייה ולמעבר לעלייה סלקטיבית.³⁰

ג. מדיניות הסלקציה והוויכוח עליה

הקשיים בקליטת העלייה ההמונית היו עצומים.³¹ היה בכך חיזוק לטיעונים של מתנגדי העלייה ההמונית משנות העשרים והשלושים. הממדים והסיטואציה היו שונים לחלוטין, אולם הטיעונים שעלו על הפרק בראשית ימי המדינה היו במידה לא מבוטלת המשכם של הטיעונים מתקופת היישוב. המדינה הצעירה התקשתה לספק שירותים בסיסיים להמוני העולים והמצב הכלכלי והחברתי הלך והחריף. ישראל עמדה בפני

29 שם, עמ' 31-37; חלמיש, עלייה סלקטיבית, עמ' 187-189.

30 ראו, למשל, הארץ, מאמר מערכת, 12.11.1951. במאמר נטען שעלייה גדולה לא תצליח לעולם להדביק את הפער הדמוגרפי עם הערבים, ולעומת זאת העלייה כמות שהיא פוגעת ביתרון האיכותי של המדינה.

31 דבורה הכהן, עולים בסערה, ירושלים תשנ"ד, פרקים שלישי, רביעי ושביעי.

פשיטת רגל מוחלטת. על רקע זה ההסתייגות מיהודי ארצות האסלאם, פרי המורשת הקולוניאלית, התבטאה בחריפות יחסית. המבנה האתני של החברה הישראלית המתגבשת לא שיקף את המבנה של העם היהודי,³² והדבר היה לצנינים בעיני רבים.³³ הקמת המדינה והעלייה ההמונית שבאה בעקבותיה הפיגו את החרדה הדמוגרפית מפני העדרו של רוב יהודי במדינת ישראל. אולם הרכבה של העלייה הביא לעלייתה של 'חרדה דמוגרפית חדשה' מאובדן הרוב האירופי ומשינוי צביונה של מדינת היהודים.³⁴ הביטוי המובהק ביותר לגישה זו פורסם בהארץ. הייתה זו סדרת מאמריו של אריה גלבלום באפריל 1949, ובעיקר המאמר שדן בעלייה מצפון אפריקה.³⁵ גלבלום התייחס בצורה פטרונית ליהודי ארצות האסלאם והסתייג באופן ברור מהעלאתם של יהודים מצפון אפריקה – הקהילה היהודית הגדולה ביותר בארצות אלה. הוא תיאר אותם כ'עם שהפרימיטיויות שלו היא שיא. דרגת השכלתם גובלת בבורות מוחלטת וחמור עוד יותר חוסר כשרונם לקלוט כל דבר רוחני [...]'. הם נתונים לגמרי למשחק האינסטינקטים הפרימיטיוויים והפראיים [...]'. המאמר הוא דוגמה קיצונית לחרדה מפני יהודי ארצות האסלאם ולחשש מהשפעתם על צביונה העתידי של ישראל. הוא בוטה וחרגי בקיצוניותו ובניסוחו, אך ביטא מגמה שרווחה בשיח הציבורי.³⁶

בנובמבר 1951, לאחר שלוש שנים של עלייה המונית, שונתה המדיניות והוחל ביישומה של עלייה סלקטיבית. במידה רבה הייתה זו חזרה מסוימת למדיניות שהייתה נהוגה בימי היישוב. מדינת ישראל והסוכנות היהודית לא יכלו להשיב את הגלגל לאחור. הלגיטימציה שניתנה לעלייה ההמונית ולתפיסת העולם שראתה בארץ ישראל ובמדינת ישראל את המקלט ליהודים נרדפים המשיכה לשלוט בכיפה. אבל במסגרת השיח הלגיטימי עדיין היו צעדים שאפשר היה לנקוט על מנת להגביל את היקף העלייה

32 ראו לעיל, טקסט להערה 2, על כך שיהדות ארצות האסלאם מנתה תשעה אחוזים מהעם היהודי. עם זאת, במסגרת העלייה הגדולה היה שיעורם גבוה בהרבה (מעט למעלה מחמישים אחוז בסיכומו של גל העלייה).

33 ראו, למשל, ירון צור, 'הבעיה העדתית בדיוני הנהלת הסוכנות בשלהי תקופת העלייה ההמונית', ישראל, חוב' 2 (2002), עמ' 81-106.

34 שם; צור, קהילה קרועה, עמ' 268 ואילך.

35 אריה גלבלום, 'עלית תימן ובעיית אפריקה', הארץ, 22.4.1949.

36 מאמרו של גלבלום הוזכר בהרחבה במחקר על התקופה. צור, אימת הקרב, מוקדש ברובו למאמר זה. ראו גם משה ליסק, 'דימויי עולים', קתדרה, חוב' 43 (ניסן תשמ"ז), עמ' 127-128; שמואל שגב, מבצע יבין, גבעתיים 1984, עמ' 43-45. שגב מציין שלמאמרו של גלבלום הייתה השפעה רבה על קובעי המדיניות. זו גם דעתו של חזי לופבן, איש יוצא אל אחיו, תל-אביב 1967, עמ' 173. וכן של יוסף תדגי, 'יהודי מרוקו והציונות', בתוך: בנימין פינקוס ודניאל בן-סימון (עורכים), יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל, קריית שדה-בוקר 1992, עמ' 312. צבי צמרת (עלי גשר צר, קריית שדה-בוקר 1997, עמ' 79) מציין שגלבלום היה עיתונאי נחשב ועמדויו לא היו חריגות. תגובות למאמרו של אריה גלבלום מקובצים בספרו של שמעון רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש פינה, תל-אביב 1993, עמ' 290-339.

ולצמצמה. מדיניות העלייה הסלקטיבית קבעה שמאמצות שבהן לא נשקפת סכנה ליהודים לא יוכלו לעלות יהודים שיהוו נטל על הכלכלה הישראלית. בניסוח הפומבי של תקנות העלייה הסלקטיבית לא הושם דגש על מוצאם של העולים. לא היה אזכור לאכזבה מעולי ארצות האסלאם ולהשתלטותה של המורשת הקולוניאלית על האתוס הלאומי. לכאורה הייתה מדיניות העלייה הסלקטיבית חזרה לעבר רק בממד אחד – בניין מול הצלה. אולם בדיונים בסוכנות באה לידי ביטוי העובדה שמדובר כאן לא רק בקשיים הנובעים מהיקף העלייה, אלא גם באכזבה מההרכב העדתי שלה. מבחינה זו ציינה מדיניות העלייה הסלקטיבית נסיגה במידה מסוימת מהגישה המשלבת את יהודי ארצות האסלאם, וקבלתה של גישה מסתייגת. הדבר בלט במיוחד בעת הדיון על מעבר לעלייה סלקטיבית וההכרעה עליה. הדיונים על מדיניות הסלקציה התמקדו במועמדים העיקריים לעלייה באותן שנים – יהודי צפון אפריקה.³⁷ מניתוח הפרוטוקולים של הנהלת הסוכנות ניכר שמדיניות זו כמו 'נתפרה' עבורם. הקשר שבין מדיניות העלייה הסלקטיבית ליהודי ארצות האסלאם התבטא לא רק באזכורם במהלך הדיונים הרבים בהנהלת הסוכנות ובמוסד לתיאום (הוועדה המתאמת בין פעולות הסוכנות לבין פעולות הממשלה). מרגע שהחלה יישומה של מדיניות העלייה הסלקטיבית, בשלהי 1951, עיקר ההגבלות והפסילות של עולים היו בקרב יהודי צפון אפריקה, ובממדים קטנים יותר גם בקרב המועמדים לעלייה מהודו ומפרס.

כשנה לאחר ראשיתה של מדיניות העלייה הסלקטיבית נפתח מחדש הדיון בה. באותם ימים התברר שמדיניות זו, שנועדה להביא עולים צעירים ובריאים, נוחלת כישלון. ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, יצחק רפאל (הפועל המזרחי), כמו גם חברים נוספים בהנהלת הסוכנות, שאפו להביא לחידושה של העלייה נוכח הירידה הדרסטית בהיקפה.³⁸ המאגר העיקרי של יהודים שהיו מעוניינים בעלייה היה בצפון אפריקה. במרוקו חיו כ-250,000 יהודים ובתוניסיה כ-130,000.³⁹ על אף שלא נשקפה להם סכנה, הם נתפסו כקהילות בעלות פוטנציאל גדול לעלייה, בעיקר לנוכח מצבן הכלכלי והחברתי.

על מנת לאפשר למעוניינים בעלייה לממש את רצונם, היה צורך בהגמשה של הגבלות מדיניות העלייה הסלקטיבית. יצחק רפאל, שהיה ראש התומכים בהקלות, לא חשב שיש לבטל את הסלקציה אלא רק למתן אותה ולעבור לסלקציה על בסיס

37 אבי פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, כרך 9 (1999), עמ' 338-394.

38 בשנים 1949-1951 עלו 200,000 עולים בשנה, בממוצע. ב-1952 עלו 23,000 עולים.

39 מצבם של יהודי אלג'יריה היה שונה מאחר שהם היו בעלי אזרחות צרפתית החל מ-1870, מתוקף צו כרמייה.

משפחת. בחודשים הראשונים של 1953 התקיימו דיונים רבים בסוגיה זו. כנגד מחלקת העלייה, שראתה בחיוב את הגמשתה של הסלקציה, ניצבו מחלקת הקליטה של הסוכנות בראשות גיורא יוספטל ומשרד הבריאות הממשלתי. מנכ"ל משרד הבריאות, חיים שיבא, הוביל את המערכה. גופים ואישים אלה ראו בממדים הקטנים של העלייה ברכה; הפוגה שאפשרה להם להתמודד עם הדרישות והצרכים שהצטברו במהלך שנות העלייה ההמונית. גם אותם חוגים בחברה הישראלית שהסתייגו מיהודי ארצות האסלאם וחששו מעלייתה של הקהילה הגדולה בארצות האסלאם (יהדות מרוקו) ראו את הגבלות העלייה הסלקטיבית באופן חיובי.⁴⁰

ההכרעה במדיניות העלייה אמורה הייתה להתקבל בקרב מקבלי החלטות בהנהלת הסוכנות ובממשלה. אולם כמו במקרים אחרים, גם לדעת הקהל היה משקל חשוב בסוגיה זו. מחלקת העלייה ייחסה משקל ניכר לדעת הקהל ועקבה בדריכות אחר הפרסומים השונים בנוגע לעלייה. יצחק רפאל ראה בעיתונות כלי שכרסם בקונסנזוס בשאלת העלייה ונתן לגיטימציה לקולות הקוראים להגבלתה. הוא חשש שביטויים נוספים בגנות העלייה, ובעיקר בגנות מאגר העולים הגדול בצפון אפריקה, 'מכשירים את הקרקע להגבלות נוספות'.⁴¹

עיתון הארץ מילא כאן תפקיד מרכזי.⁴² הוא היה 'שופר החרדה הדמוגרפית החדשה'.⁴³ יצחק רפאל תיאר בציניות את המערכה שניהל הארץ נגד העלייה כ'מערכה קדושה, עד כדי מסירות נפש ממש'.⁴⁴ כך למשל קבע מאמר מערכת של הארץ נחרצות שבוויכוח בין מחלקת העלייה למשרד הבריאות הצדק עם משרד הבריאות, ויש לנהוג בקפדנות יתרה בכל הנוגע לבדיקות רפואיות של העולים מצפון אפריקה.⁴⁵ רפאל התלונן על כך שמשרד הבריאות הזין את העיתון בנתונים כוזבים.⁴⁶ גם במשרד הבריאות התייחסו לעמדת העיתונות בכלל והארץ בפרט. בניגוד לרפאל, הביעו אנשי

40 על עמדת מנגנון משרד הבריאות בסוגיית העלייה מצפון אפריקה ראו, Avi Picard, 'Emigration, Health and Social Control', *The Journal of Israeli History*, Vol. 22, No. 2 (2003), pp. 32-60 (להלן: פיקאר, הגירה).

41 יצחק רפאל, 'המאבק על העלייה ההמונית', בתוך: מרדכי נאור (עורך), עולים ומעברות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 22.

42 ההוכחה הטובה ביותר לחריגות עמדתו של הארץ, ביחס לעיתונים האחרים, היא ההתייחסות המרובה אליו בקרב מקבלי החלטות והבחנתם שמדובר בתופעה חריגה בנוף הישראלי.

43 צור, קהילה קרועה, עמ' 354.

44 יצחק רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, ירושלים 1981 (להלן: רפאל, לא זכיתי), עמ' 161.

45 מאמר מערכת, הארץ, 18.3.1953.

46 חליפת מכתבים במארג-אפריל 1953 בין רפאל לשיבא ובין רפאל לזאב חקלאי (נציג מחלקת העלייה במרוקו), אצ"מ, S6/6239.

משרד הבריאות סיפוק מהקו שנקט העיתון והגדירו את מאמר המערכת הקונטרוברסלי כמאמר 'נבון וטוב'.⁴⁷

שבועות ספורים לאחר אותה התכתשות סביב הפרסום והעמדה של הארץ, שלח העיתון שליח מיוחד לצפון אפריקה – העיתונאי עמוס אילון. היה זה העיתון היחיד בארץ שעשה זאת באותם ימים.⁴⁸ היוזמה העיתונאית היקרה לא הייתה אקראית. היא נועדה לשרת את הקו של הארץ בוויכוח על ההקלות בעלייה הסלקטיבית בפרט, ועל דמותה העתידית של העלייה לישראל בכלל. עורכי הארץ, שתמכו בהשאת כללי הסלקציה במתכונתם ואף בהחמתם ראו בשליח מיוחד גורם מסייע. ואכן, אילון התייחס בחשש לגל העלייה הצפוי מצפון אפריקה בעקבות הקלות בכללי הסלקציה.

בקרב אנשי הסוכנות רווחה ההנחה שביקור בצפון אפריקה ומגע ישיר עם היהודים שם צפוי לעורר אמפטיה. לפיכך נרתמו שליחי המחלקת העלייה בצפון אפריקה ללוות את אילון ולסייע לו. הנחתם שהתבססה במידה רבה על האתוס הלאומי ועל השיח המשלב, עתידה הייתה להתברר.

לאחר שהתפרסמו כמה מהכתבות, כתב יצחק רפאל לנציגו במרוקו שאילון יצא מצויד בדעה קדומה על פי הזמנת שולחיו – עורכי הארץ.⁴⁹ גם בזיכרונותיו ציין רפאל שהארץ 'לא חס על ממונו, שיגר כתב מיוחד לארצות צפון אפריקה, את עמוס אילון [...] מסקנתו היתה בהתאם לקו'.⁵⁰

ד. שליחותו של עמוס אילון

עמוס אילון היה כוכב עולה בשמי העיתונות העברית באותם ימים. בגיל 28 נחשב הצעיר יליד וינה לבן טיפוחיו של גרשום שוקן, המו"ל והעורך של הארץ. הוא היה מומחה ל'סדרות', ניתוח מתמשך הכולל דיווח ופרשנות של תופעות חברתיות שונות. הוא כתב על הפילוג בתנועה הקיבוצית, על חיי העולים ועל ישראל השנייה במושבי עולים ובמעברות ב-1951. לפני הנסיעה לצפון אפריקה פרסם סדרת כתבות על ישראלים באירופה. לימים יהיה מי שיכתיר אותו למתעד הגדול של הסיפור הישראלי.⁵¹ ספרו הישראליים פורסם ב-1971 וזכה להצלחה בינלאומית מיידית.

47 מכתב חיים שטרנברג (ראש השירות הרפואי לעולה במשרד הבריאות) לאליעזר מתן (נציג משרד הבריאות במרוקו), 20.3.1953, ארכיון אישי אליעזר מתן (להלן: א"מ), המכון לחקר הציונות בארצות המזרח, יד טבנקין, רמת אפעל.

48 מאוחר יותר, לקראת עצמאותן של מרוקו ותוניסיה והתגברות גל העלייה משם, שלחו עיתונים נוספים שליחים לצפון אפריקה. אולם ב-1953, בעת שהעלייה משם הייתה בשפל, רק הארץ שלח שליח מיוחד.

49 מכתב רפאל לחקלאי, 24.5.1953, אצ"מ, S6/6239.

50 רפאל, לא זכיתי, עמ' 161.

51 ארי שביט, 'געגעעים לגן עדן יקי', הארץ, מוסף הארץ, 24.12.2004.

באפריל-מאי 1953 פרסם אילון בהארץ סדרה בת שמונה כתבות מצפון אפריקה. חמש מתוכן עסקו ביהודי צפון אפריקה ובשאלת העלייה משם. אילון ביקר בחמישה מוקדים: בעיר תוניס, באי ג'רבה, בקזלבנקה, במראכש ובהרי האטלס. ניתוח של כתבות אלה יכול להצביע על שיטתיות המסתירה את שני פניה של התופעה שאותה כינה אדוארד סעיד 'אוריינטליזם': אקזוטיות ובוז. אולם חשוב להבחין בין שתי התופעות. כאשר אילון תיאר תופעות שאינן קשורות לעלייה, היו אלה תיאורים אקזוטיים. כאשר הוא הגיע ליהודים, ובעיקר לאלה שהיו מועמדים לעלייה, הוא תיאר את מה שראה בתיעוב, ללא שום אקזוטיקה ובוודאי ללא חמלה, אלא בעיקר בריחוק. כך למשל בכתבה הכללית על מראכש,⁵² כתבה שאין בה אזכור של הנושא היהודי כלל, שגורים ביטויים כמו 'נדיר המראה ומזעזע ביפיו' או 'אדריכלות ברברית מוסלמית אצילה'. לעומת זאת, בבואו לתאר את היהודים בעיר, נוקט אילון לשון אחרת: 'אלפי יהודים בשטח צר וצפוף, המכוסה סימטאות קטנות, רצופות אבנים אדומות או מכוסות חול, כשהצואה ומי השפכים זורמים במרכזן'.⁵³ הטקטיקה של אילון הייתה ליצור ריחוק מנטלי בעזרת תיאורים דוחים על חוסר היגינה, דלות ועבודה ירודה.⁵⁴ במקביל הוא הדגיש את העובדה שלא מאיימת על יהודי צפון אפריקה סכנה ואין שום טעם להעלותם. כחלק ממהלך זה הוא תקף את מנגנון הסוכנות ופעיליו כמי שמזרזים את העלייה ללא סיבה.

ה. זרות וגועל⁵⁵

בעיניים אירופיות רבות הצטיירו המלאחים (רובעי היהודים) והכפרים בצפון אפריקה כנחותים,⁵⁶ אולם תיאוריו של אילון היו ציוריים במיוחד והדגישו נקודות שהיה בהם כדי ליצור מרחק נפשי בין הקורא הישראלי ליהודים המתוארים בכתבות. לשם השוואה אפשר לראות את תיאוריו של ההיסטוריון הישראלי חיים זאב הירשברג על אותם רבעים

52 עמוס אילון, 'העיר האדומה', הארץ, 8.5.1953.

53 עמוס אילון, 'משיחיות והרצון לשיפור רמת החיים', הארץ, 15.5.1953.

54 רות פירר (סוכנים של החינוך הציוני, חיפה 1985, עמ' 227) מונה רשימה של שבעה מאפיינים שליליים שבהם תוארו עדות המזרח בספרי לימוד היסטוריה בישראל: קיפאון ואימפוטנציה; פרימיטיביות ניוון ופיגור; אמונות תפלות; דלות ולכלוך; ניוון פסי ותחלואים; חוסר תרבות וחינוך לקוי; נחיתות והשפלה. שישה מתוך המאפיינים הללו חוזרים שוב ושוב בסדרה של אילון. המאפיינים שכמעט ואינם מופיעים הם נחיתות והשפלה. הדגשת ממד זה בכתבות הייתה מעלה את הצורך בהעלאתם ארצה, בניגוד לכוונתו של אילון.

55 על מושג הגועל באופן כללי ועל התפקיד שמילא בקליטת העלייה ההמונית בשנות החמישים ראו, אורית רוזין, 'תנאים של סלידה: היגינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, כרך 12 (תשס"ב), עמ' 195-238.

56 ראו, למשל, ירון צור, יהודי קזבלנקה: עיונים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית, תל-אביב 1995, עמ' 14-25.

יהודיים בתוניס, בקזבלנקה ובמראכש.⁵⁷ הירשברג שהה בצפון אפריקה שנתיים אחרי אילון, אך תיאוריו היו אמפטיים הרבה יותר.

כך למשל יצר אילון, בתארו את היהודים בצפון אפריקה, אסוציאציה לערבים. את יהודי הרובע היהודי בתוניס הוא תיאר כך: 'הם נראים כמוסלמים לכל דבר. בקוי פניהם, במצב בריאותם הירוד, בנקיונם, בלבושם וגם במבטאם'.⁵⁸ על יהודי הרי האטלס כתב: 'הם פרימיטיביים מאד ואינם נבדלים בקווי פניהם או ברמת חייהם משכניהם המוסלמים'.⁵⁹ בהזדמנות אחרת תיאר אותם כ'בעלי מנטאליות של המאה ה-11'.⁶⁰ טקטיקה אחרת הייתה חזרה בלתי נלאית על פרטי פרטים המדגישים את רמת ההיגינה הנמוכה של היהודים. שפתו במקרים אלה ציורית במיוחד, כמו בדוגמה הבאה:

בדמויות מחרידות נתקלים כאן על כל צעד: פני ילדים תפוחים, דלוקי עיניים [...], עיוורים למחצה, אגזאמות מכסות את עורם השחום של תינוקות [...]. מבלים בחצרות ללא שמש בתוך האשפה והאבק [...] שני זאטוטים, נראים כבני ששה חודשים אבל אומרים שהם בני שלוש וארבע. מתוך חתיכת פח שבורה הם אוכלים עדשים. לאחד פצעים בעלי מוגלה בראשו הקרח, השני ממצמץ בעיניו שמסתיר אותן מעין וילון של ריר כהה.⁶¹

אילון תיאר את הרובע היהודי בתוניס כך: 'בתים הרוסים למחצה, סימטאות שרוחבן לעיתים פחות משני מטר, כוכים סתומים בלבני חמר'. את היהודים שם תיאר כך: 'לפחות 90% מיהודי טוניס עניים מרודים החיים מהיום למחר [...] תושבי הגיטו נולדו בו, כאן הם חיים בתנאים היגיניים שלא יתוארו, בסרחון שקשה לשאתו, אינם יוצאים מהרובע במשך חודשים, אוכלים, שותים וישנים, עובדים ומולידים'.⁶² על יהודי קזבלנקה כתב:

האנשים שמכנים אותם כעת בישראל בשם הכולל מרוקנים, עם כל הטוב והרע המתרמוז בכך, בחלקם הגדול מקזבלנקה באו. כאן נולדו, כאן התגוללו באשפתות הגטו היהודי, כאן התחנכו (אם בכלל קיבלו חינוך) ב"חדרים" צפופים בהדרכת מלמד עיוור למחצה [...] מי שרואה את הרקע שלהם כאן, את הגיטו ואת סימטאותיו, את ה"מלמדים", את

57 ח"ו הירשברג, מארץ מבוא השמש, ירושלים תשי"ז.

58 עמוס אילון, 'האם מוכרחים להעלות את יהודי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953.

59 עמוס אילון, 'אל יהודי האטלס', הארץ, 19.5.1953.

60 עמוס אילון, 'פתיחה בקזבלנקה', הארץ, 4.5.1953.

61 עמוס אילון, 'משיחיות והרצון לשיפור רמת החיים', הארץ, 15.5.1953.

62 אילון, 'האם מוכרחים להעלות את יהודי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953.

ה"בתים", המיטות, את החברה המסורתית הזאת המתפוררת במגעה עם הטכניקה המערבית – אינו רשאי להתפלא על כך שמרוקאים מופיעים במקום מכובד ביומני תחנות המשטרה בישראל.⁶³

המלאח בקזבלנקה זכה לתיאור הבא:

זהו ריכוז של לכולך, סירחון, עוני ניוון, חולי ופארוואסיות שקשה למצוא כמותו ב"מדינה" הערבית – הקסבה של המרוקנים המוסלמים [...] אך עוברים את מחיצת העץ הגבוהה המסתירה את הגטו ואני נתקלים בגל של סירחון שקשה להגדירו, כאילו מרקיבים לא רק בצלים, סוליות, בגדים ושאריות בשר – אלא גם בני אדם חיים.⁶⁴

יהודי ג'רבה תוארו כך: 'התנאים הם פרימיטיביים לאין שיעור. מצב הבריאות ירוד ביותר. משפחות בנות 10 עד 12 נפשות חיות בבקתות חימר מרוחות בסיד שהלכלוך מכסה את רצפותיהן ואת הקירות בעובי של מילימטרים [...] התושבים מתרחצים כאן 4 פעמים בשנה'.⁶⁵

בתיאורם של תושבי מראכש בולט הניגוד בין האקזוטיות בתיאור המוסלמים, לבין הגועל והדחייה בתיאור היהודים. כך תיאר אילון דמויות של מוסלמים בשוק המפורסם של מראכש: 'ברברים נושאי חרבות עקומות שהן לעיתים יפות להפליא ועשויות מלאכת מחשבת' או 'זקופי קומה הם עומדים ובהם אתה מוצא טיפוסים יפי מראה עד מאד – גבוהים, מחוסרי זקן לחיים, לעיתים בהירי שיער אך תמיד נוצצות מתחת למצחים נוקשים עיניים שחורות כפחם וחדות כלהב חרבותיהם'.⁶⁶ היהודים באותו שוק תוארו כך:

איזה טיפוסים אפשר לראות כאן ליד המסור או ליד הכבשן הרוטט: דמויות מזוקנות, מחודדות אף, עזות מצח, שחורות מפיח – אחד עם פרצוף של נביא מכה בפטישו על צלחת נחושת ללא רתיעה, משך שעות בלי להפסיק [...] זקן כבן שבעים עומד ליד גלגל ומסובבו, בלי להפסיק, במונוטוניות מטומטמת.⁶⁷

63 אילון, 'פתיחה בקזבלנקה', הארץ, 4.5.1953.

64 שם.

65 אילון, 'האם מוכרחים להעלות את יהודי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953.

66 אילון, 'העיר האדומה', הארץ, 8.5.1953.

67 אילון, 'משיחיות והרצון לשיפור רמת החיים', הארץ, 15.5.1953.

ו. ביטחון, עוני ושליחי הסוכנות

בצד תיאורם של יהודי צפון אפריקה באופן שיגביר את המרחק המנטלי בין הקוראים הישראלים לבנים, חתר אילון להציג את המוטיבציה לעלייה בקרב יהודי צפון אפריקה באור שלילי. כאמור, מאז שנות הארבעים רווחה ההנחה שמדינת ישראל היא מקום מקלטם של יהודים נרדפים. הסכנה לחייהם ולביטחונם של היהודים ברחבי העולם הייתה הסיבה להקמתה של מדינת היהודים וביטול מדיניות השערים הפתוחים עמד בניגוד חריף לכך. על אילון היה לשמוט את הקרקע תחת הטיעון של עלייה כמקלט ליהודים נרדפים:

שאלתי כל יהודי אשר פגשתי: האם נשקפת סכנה ליהודי טוניסיה? כולם ללא יוצא מן הכלל, כולל אנשי הפדרציה הציונית, אמרו כי לדעתם אין סכנה מידית נשקפת ליהודי הארץ [...] הדעה הכללית המתקבלת לחלוטין על הדעת היא שבשנים הקרובות אין סכנה אנטישמית נשקפת לעדה היהודית בטוניסיה [...] יתכן שיחול שינוי במצב הזה לאחר שיצאו הצרפתים, אבל זוהי אפשרות כה תיאורטית וכה בלתי מציאותית שאין ליחס לה חשיבות מרובה.⁶⁸

בצד ההערכות הללו ששמע אילון בצפון אפריקה היו יהודים שטענו כי אכן נשקפת להם סכנה. אולם אילון דאג לטעת בקוראיו את התחושה שאין להסתמך על תיאורים אלה:

הוא [אחד מצעירי כפר בהרי האטלס] מספר על פחד היהודים מפני המוסלמים. גם הוא מבטא אותה פסיכוזה אי רציונלית של פחד, שתקפה את יהודי מרוקו בחמש השנים האחרונות [...] כולם הם אומרים, כי הם פוחדים מן המוסלמים, שחייהם בסכנה אבל אף אחד אינו יכול להצביע על סיבות הפחד הזה.⁶⁹

אילון הוצרך להסביר לקוראיו מדוע יש להאמין בעיקר ליהודים הסבורים שלא נשקפת להם סכנה. 'במידה שהאנשים פרימיטיביים יותר, בה במידה הם מאמינים בסכנה, במידה שהם מפותחים יותר, מאמינים פחות'.⁷⁰ אילון הציג את מידת הסכנה שנשקפה ליהודי הכפרים בהרי האטלס בהעמידו את הכפריים היהודים באור מגוחך:

68 אילון, 'האם מוכרחים להעלות את יהודי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953. חשוב לציין, שלוש שנים לאחר פרסום הסדרה, כבר הייתה טוניסיה עצמאית ויציאת הצרפתים הייתה למציאות.

69 אילון, 'אל יהודי האטלס', הארץ, 10.5.1953.

70 אילון, 'פתיחה בקזבלנקה', הארץ, 4.5.1953.

הם סבורים כי נשקפת להם סכנה, אם כי איש אינו יכול להצביע על סימנים והוכחות ברורות בסביבתו שלו, אם להוציא קטטות שוק, המתקיימות לא רק בין יהודים למוסלמים כי אם גם, ויתכן מאד כי במידה רבה יותר, בין מוסלמים לבין עצמם. אבל הסכנה הזאת נשכחת ברגע שמדברים על תשלום לכיסוי חלק מהוצאות הנסיעה. ברגע שדורשים 10 אלפים פרנק [...] שוב אין, כפי הנראה, סכנה ליהודי מרוקו.⁷¹

אילון הדגיש שכל הטענות בדבר סכנה ביטחונית ליהודי צפון אפריקה מקורן באנשי הסוכנות. 'הם [אנשי מחלקת העלייה] מספרים ליהודים התמימים שאינם מתלהבים כלל לעלות כי זוהי ההזדמנות האחרונה [...] שאם לא יעלו עכשיו לא ירשו להם אף פעם לעלות [...] הם טוענים את תורת הקטסטרופה, אסון צפוי ליהודי טוניסיה אם לא יעלו מיד לישראל'.⁷² בסכמו את הסדרה כתב אילון ש'אם סכנה מידית היא הנימוק להעלאתם המידית של יהודי צפון אפריקה לישראל – אין לנימוק זה על מה להסתמך'.⁷³

מה הייתה אם כן לשיטתו הסיבה לרצונם של היהודים לעלות? בנוסף לסכנה הצפויה להם היו גורמים אחרים לעלייה, כמו אהדה לרעיונות התנועה הציונית או שאיפות דתיות. אילון נטה לפסול גם אותם. הוא הסביר ש'הם קרובים לצינונות, אבל אי אפשר לדבר על תנועה ציונית בטוניס'.⁷⁴ גם את משקלם של מניעים דתיים נטה אילון לגמד. הוא אמנם ציין שבקרב כפריים מסוימים קיימות גם שאיפות על רקע דתי: 'אצל הכפריים קיים משהו אחר, מעין אהבה פרימיטיבית, מיסטית בעיקרה ל"ארץ ישראל" ושנאה עוורת ל"אומות העולם"'. אולם בהמשך הסתייג מחשיבותו של אותו רגש משיחי, והדגיש שהסיבה המרכזית לעלייה היא 'פסיכוזה המונית שמעודדים באופן שיטתי השליחים [...] פסיכוזה של "הכל עולים נעלה גם אנחנו"'. בחברה המסורתית הזאת, הבנויה משפחות משפחות, לעיתים גדולות מאד [...] לא קשה לפסיכוזה כזו להיווצר'.⁷⁵

הסיבה לעלייה, על פי אילון, הייתה ההסתה של פקידי הסוכנות, ובעיקר הרצון להעלות את רמת החיים, מניע הרבה פחות לגיטימי בשיח הציוני מאשר מניעים דתיים

71 אילון, 'משיחיות והרצון לשיפור רמת החיים', הארץ, 15.5.1953.

72 אילון, 'האם מוכרחים להעלות את יהודי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953.

73 עמוס אילון, 'העליה מצפון אפריקה', הארץ, 22.5.1953.

74 אילון, 'האם מוכרחים להעלות את יהודי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953. בהקשר זה חשוב לציין כי דווקא בטוניסיה הייתה התנועה הציונית משמעותית ביותר עבור היהודים ובעלת השפעה רבה. ראו, חיים סעדון, התנועה הציונית בתוניסיה 1918–1948, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ג.

75 אילון, 'משיחיות והרצון לשיפור רמת החיים', הארץ, 15.5.1953.

וציוניים. בתיאוריו הוא התעכב ארוכות על תנאי המגורים הרעועים של יהודי צפון אפריקה במקומות מושבותיהם, והשווה אותם למגורים במעברות. 'המעברה הישראלית הגרועה ביותר עולה, בסיכום תנאיה הכלכליים והחברתיים על ה"מלח" הזה [הרובע היהודי במראכש] על אלפי תושביו',⁷⁶ כתב אילון. 'האוהל הגרוע ביותר במעברה הגרועה ביותר בישראל עולה בתנאיו על רבות מהבקתות האלה',⁷⁷ השווה אילון את ג'רבה לישראל.

אילון הדגיש שהמעוניינים לעלות הם בני השכבות הנמוכות, וכי בעזרתה של מדינת ישראל נפטרות הקהילות בצפון אפריקה מיחידים שהיו לעול על החברה: 'במקומות שונים בטוניסיה אתה שומע היום יהודים מביעים את שמחתם על שנפטרו בעזרת הסוכנות מחוליהם ממשוגעיהם ומילדיהם קשי החינוך [...] אבות יהודים רבים אומרים לבניהם הסוררים "אתה פרא אדם, נשלח אותך לארץ ישראל!"'⁷⁸

מבחינתו של אילון, וכנראה גם מבחינתו של הארץ, מרבית יהודי צפון אפריקה לא היו רצויים לישראל. הקריטריון המרכזי היה תועלתה של המדינה. 'מחלקת העליה הרואה את העיקר במספרים סטטיסטיים, פועלת במקום שאפשר להגיע להישגים סטטיסטיים בקלות יתרה, בחוגים שבעיקר יהנו מישראל בלי שישראל תוכל להנות מהם'.⁷⁹

תיאורים אלה מייצגים במובהק את הגישה המסתייגת, המדגישה את השוונות על רקע הסדר הקולוניאלי ומשתמשת בה על מנת ליצור ריחוק. לשם השוואה אפשר לבחון את גישתו של יאני אבידוב, איש נהלל ומי ששימש סגן מנהל מחלקת העליה במרוקו. אבידוב ציטט בדבר את התיאורים מעוררי הדחייה של אילון על תנאי חייהם העלובים, וציין את המסקנה המתבקשת על פי הסדר הלאומי: 'סבור הייתי שאחרי תיאור מזעזע זה על הוי של הקיבוץ יהודי בן חצי מליון נפש, תבוא קריאת זעקה – "הצילו", אנא שלחו מאות אחיות ועובדות סוציאליות, רופאים לעשרות וירפאו ויגאלו את העם הזה מעבדותו'.⁸⁰ עמדתו של אבידוב ייצגה את הגישה המשלבת באופן המובהק ביותר. לדידו של אבידוב האתוס הלאומי קודם לסדר הקולוניאלי, ומסקנתו מהנתונים שציין אילון הייתה הפוכה לחלוטין – המצוקה והעליבות מחייבים העלאה מהירה של יהודי צפון אפריקה.

על אף ששיקוליו של אילון היו רחוקים מאוד מהסדר הלאומי, קבוצה אחת של יהודים בצפון אפריקה הייתה בכל זאת ראויה לעלייה. היו אלה יהודי הכפרים באטלס

76 ש.ם.

77 אילון, 'האם מוכרחים להעלות את יהודי טוניס מיד?', הארץ, 30.4.1953.

78 ש.ם.

79 אילון, 'העליה מצפון אפריקה', הארץ, 22.5.1953.

80 יאני אבידוב, 'השליחים המסיתים לעלייה', דבר, 17.5.1953.

הגבוהה. אילון העריך, על סמך המראה החיצוני שלהם, שהללו הם צאצאי ברברים שהתגיירו. הוא ראה בחיוב את העלאתם בשל שיקולי 'בניין', ונימוקיו מזכירים במקצת את רעיון הפועל הטבעי של ימי העלייה השנייה:

העלאתם לישראל ברגע זה יכולה להיות דבר חיובי; לא רק בהגשמת שאיפותיהם הלאומיות והדתיות כי אם גם תרומה למשק החקלאי של ישראל. [...] אם יהיו מוכנים לגור בישראל בבתי חמר כמו אלה שהם גרים בהם כאן במרוקו (אותם הם יכולים לבנות במו ידיהם) אם יהי מוכנים ללכת גם בישראל שני ק"מ אל המעיין להביא מים ולא יתבעו מיד צינורות אל הבתים – כי אז יתכן מאד שיהוו יסוד לאותה אוכלוסייה חקלאית שישראל זקוקה לה כל כך בשעה כזו, שתהיה מסוגלת לייצר מזון זול בלי השקעה יסודית גדולה מדי או בסיוע כספי במשך שנים רבות.⁸¹

אילון היה מוכן לקבל מעטים מיהודי צפון אפריקה כחלק מהחברה הישראלית, אולם רק בתנאי שידעו את מקומם ולא יערערו על הסדר הקולוניאלי.

ז. השפעת הסדרה

סדרת הכתבות הותירה רושם רב בקרב העוסקים בעלייה ובמשך שנים רבות ניכר העניין בה ובמערכה שניהל הארץ נגד העלייה מצפון אפריקה. חשוב לציין שאילון היה אורחם של שליחי העלייה. הם קיבלוהו בשדה התעופה והביאו אותו לסיוריו השונים. אי לכך תחושת הכעס שלהם הייתה רבה. הם פתחו בפניו את מכמני פעילותם וסייעו לו בהכנת הכתבות, אולם דיווחיו לא רק שהשמיצו את פעילי העלייה, אלא בעיקר פגעו במטרת פעולתם – עידוד העלייה.

מאמריו של אילון הופצו בהעתקים רבים במרוקו, ויצחק רפאל הניח שהדבר הוא פרי יוזמה של חוגים יהודיים במרוקו שרצו לפגוע בעלייה, ומטרתם הייתה להדגיש את הסטראוטיפ השלילי שיש על יהודי מרוקו בארץ ולהראות שהמרוקנים מופלים לרעה.⁸² שליחי עליית הנוער במרוקו ובתוניסיה, שנפגעו מהכתבות, דחו את האשמותיו של אילון. הם חשו צורך להסביר את מעשיהם בפני מנהלי מחלקתם. להערכתם, אילון התנגד לכל עלייה, גם לעליית הנוער, והתיאורים שלו על ילדים 'מופרעים' הנשלחים לישראל על מנת להיפטר מהם היו כסות להתנגדותו הכללית.⁸³ רפאל דאג לשלוח את

81 אילון, 'אל יהודי האטלס', הארץ, 19.5.1953.

82 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 28.9.1953, אצ"מ, S100/90.

83 מכתב דואר, שליח עליית הנוער בטוניס, ליערי, 28.5.1953, אצ"מ, L58/418; מכתב וידרא, שליח עליית הנוער בדרום מרוקו, לאומנסקי, 28.5.1953, שם.

הכתבות לצפון אפריקה ודרש הבהרות והערות על הדברים שנכתבו בהן.⁸⁴ בהזדמנות אחרת ניחם רפאל את זאב חקלאי, מנהל מחלקת העלייה במרוקו, והבהיר לו שהתדמית השלילית לעלייה המצטיירת מהכתבות אינה קשורה לדרך פעילותו. היא נבעה מהדעות הקדומות של אילון ושל עורכי הארץ.⁸⁵

בעוד פעילי העלייה מתחו ביקורת על הסדרה, הביעו נציגי משרד הבריאות קורת רוח רבה על הפרסום. אילון נכנס בעיצומה של מחלוקת בלתי מוכרעת בין מחלקת העלייה למשרד הבריאות כאשר הוא מצדד לחלוטין בעמדת משרד הבריאות.⁸⁶ עמדה זו, שקראה להגביל את העלייה, לא הייתה כאמור פופולרית וסבלה מתיוג של חוסר 'תקינות פוליטית' בשיח הלאומי. אנשי משרד הבריאות, כמו פעילי העלייה, ראו בעיתונות את אחד משדות הקרב שבהם מתחולל המאבק על הסלקציה. סדרת הכתבות של אילון סייעה להם להסביר את עמדתם. באחד המכתבים לנציג המשרד בקזבלנקה צוינה עמדתו של דבר נגד העלייה הסלקטיבית, אך הודגש ש'מאידך המאמרים של עמוס אילון עשו כאן רושם רב'.⁸⁷

אילון באופן ספציפי ועמדת הארץ באופן כללי הפכו ל'מותג', לסוג של כותרת לכל המדברים סרה בעולים מצפון אפריקה. באחת משיבות הנהלת הסוכנות שבה דיברו בגנות אופיים של יהודי מרוקו, אמר יצחק רפאל: 'יש הורה על יהדות המזרח [...] כל פשע אומרים המרוקנים האלה [...] [אך] רוב הגניבות המומחיות נעשות על ידי יוצאי ארופה [...] לא ניתן שעמוס אילון ישתלט על שולחן זה'.⁸⁸ חקלאי, שרצה לציין עיתונאים מוציאי הלעז על יהדות צפון אפריקה, הגדירם אותם כ'עמוס אילונים למיניהם'.⁸⁹ במכתב לנשיא המדינה ולראש הממשלה כתב חקלאי שבהארץ התפרסמו מאמרים רבים שנקטו קו ברור נגד העלייה מצפון אפריקה מתוך 'מגמה ברורה לחבל ואף להפסיק בעלייה'. הוא הביע שביעות רצון שדבר נקט עמדה שונה. חקלאי הביע באוזני בן-גוריון את חששו שהעיתונות לא רק משפיעה על דעת הקהל אלא גם על מקבלי ההחלטות.⁹⁰

84 מכתב הנהלת מחלקת העלייה לחקלאי, 18.5.1953, אצ"מ, S6/6239.

85 מכתב רפאל לחקלאי, 24.5.1953, אצ"מ, S6/6239.

86 על מחלוקת זו ראו, צור, קהילה קרועה, עמ' 367-373; פיקאר, הגירה, עמ' 48-52.

87 מכתב ברכות אל מתן, 11.5.1953, אא"מ. מתן הסביר שלמרות ניסיונות השכנוע של שליחי העלייה, לנגד עיניו של אילון עמד מספר המובטלים הגדול בארץ והמצב הקשה במעברות (מכתב מתן לשיבא, 13.4.1953, אא"מ). מתן גם דאג להעביר מסמך פנימי של מחלקת העלייה לידי אילון. פרסומו של המסמך גרם למחלקת העלייה מבוכה רבה.

88 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 9.7.1953, אצ"מ, S100/88.

89 מכתב חקלאי לחסין מהתאחדות עולי צפון אפריקה, 22.5.1953, אצ"מ, S6/6239.

90 מכתב חקלאי לבן-גוריון, 19.5.1953, גנוך המדינה, לשכת נשיא המדינה, 2600/641.

הנהלת הסוכנות דיווחה על גל עכור של פרסומים עיתונאיים נגד העלייה,⁹¹ בהתכוונה בעיקר לכתבות בהארץ. מועצת העלייה שליד מחלקת העלייה, גוף שהורכב מנציגי ציבור, ציינה בדיווח לוועד הפועל הציוני שהעיתונות הגזימה ב'הערכת הגילויים השלילים [של תהליך קיבוץ הגלויות] ויוצאי הדופן ומעלימה את נקודות האור שנחשפו תוך כדי תהליך התערותם של יוצאי גלויות שונות בישראל'.⁹²

ת. קיץ 1954: החרפת האלימות בצפון אפריקה

בקיץ 1954 החל מאבקן של מרוקו ותוניסיה לעצמאות ללבוש דפוסים אלימים ומצבם הביטחוני של היהודים שם הלך והתערער. התנועות הלאומיות באותן ארצות היו קיימות זה כבר (הנאו־דֶסְטוּר [Neo Destour] הוקמה בתוניסיה ב-1934 והאסתקלאל במרוקו ב-1943) ומאבקן בצרפתים לבש מדי פעם אופי אלים. היד הקשה שנקטו הצרפתים החל מ-1952 הביאו לרגיעה ומיתנו את החששות של היהודים (זה היה במידה רבה הרקע להערכתו של עמוס אילון בדבר ביטחונם של יהודי צפון אפריקה בארצותיהם). ביוני 1954 התחילו לזרום מתוניסיה ידיעות מגורמים שונים על הסכנה שבה נתונים היהודים באזורי ספר. כעבור חודשיים החלו להגיע ממרוקו ידיעות חמורות אף יותר, על פגיעות ביהודים. המניעים לפגיעה ביהודים היו שניים. המניע הראשון היה ההזדהות הכמעט מלאה של היהודים עם השליטים הקולוניאליים הצרפתים. היהודים ראו בשלטון הצרפתי בעל ברית, והיו אלה יחסים הדדיים במידה רבה. המאבק בצרפתים כלל גם מאבק בתומכיהם, ובכללם היהודים. המניע השני לעליית החרדה בקרב היהודים היה טמון ביחסי יהודים-מוסלמים ובחוסר הביטחון של קיום מיעוט יהודי במדינה ערבית מוסלמית.⁹³

יהודי צפון אפריקה החלו לחוש את הקרקע נעה תחת רגליהם והחשש לביטחונם הלך וגבר.⁹⁴ בראשית אוגוסט התחולל פוגרום בעיירה פטיז'אן במרוקו ובו נהרגו שבעה

91 דו"ח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל הציוני, 8/1952-9/1953, אצ"מ, M5.

92 ש.ם.

93 גם אם יש מקום לטעון שיחסי יהודים מוסלמים לא היו מתוחים ורווי דם כיחסייהם של נוצרים ויהודים בימי הביניים (ראו, למשל, M. R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages*, Princeton N. J. 1994), הרי אין ספק שבמחצית המאה העשרים, לאחר שלטון קולוניאלי ועל רקע הסכסוך הישראלי-ערבי, היה מקום ניכר לחששותיהם של יהודים לחיות כמיעוט במרוקו או בתוניסיה (ראו, למשל, N. Stillman, 'Middle Eastern and North African Jewries confront Modernity', in: H. Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries*, Indiana 1996, pp. 59-72).

94 ביולי 1954 ויתרה צרפת על שלטונה בחלק הצפוני של הודו-סין (לימים, צפון וייטנאם) בעקבות מפלתה בדיאן ביאן פו למיליציה המקומית של הווייטמיין. מפלתה נתנה רוח גבית לתנועות אנטי-קולוניאליות רבות, בייחוד באזורים תחת שליטה צרפתית.

יהודים. הדבר הותיר רושם עז ומפלס החרדה עלה.⁹⁵ הביקוש לעלייה גבר. מקיץ 1954 ועד לסגירת שערי היציאה ממרוקו בסתיו 1956, היו יהודי צפון אפריקה כ-85 אחוז מהעולים לארץ והם היו עיקרו של גל העלייה השני שאחרי העלייה ההמונית. באותן שנים עלו לארץ כ-90,000 יהודים. הסכנה המוחשית ליהודים בצפון אפריקה והתחדשות זרם העלייה משם החל מקיץ 1954, הביאו לשינוי תדמיתם של העולים מצפון אפריקה.⁹⁶ העולים כללו משפחות רבות מהמעמד הבינוני וההצלחה בהפנייתם לפריפריה במסגרת מדיניות הקליטה 'מהאניה לכפר' הביאה לעליית קרנם בעיני רבים בישראל.⁹⁷ העלייה מצפון אפריקה נראתה כעונה על שני הצרכים: הצלה ובניין. עם זאת, היחס החיובי לא הביא לשינוי במדיניות הסלקציה. מדיניות ההגבלה נותרה בעינה ורבים מהמעוניינים לעלות נדחו או נאלצו להמתין.

השינוי שחל בעמדות הציבור לא השפיע על העמדה המערכתית של הארץ. הייתה זו עמדה חריגה שזכתה לגינוי נרחב. כך למשל, בעת דיון במליאת הכנסת על הצעדים שעל ממשלת ישראל לנקוט נוכח החמרת המצב במרוקו, תקפו שלושה חברי כנסת (חיים לנדאו מחירות, יצחק רפאל מהפועל המזרחי ואברהם כלפון ממפא"י) את עיתון הארץ על כך שניסה להמעיט מחומרת האירועים בצפון אפריקה ולטעון שהמצב שם אינו כצעקתה. כלפון, שהיה באותם ימים גם יושב ראש ועד העדה הספרדית בחיפה, הדגיש את ייחודו של הארץ: 'כל העיתונות העברית הציונית בישראל נוקטת עמדה שיש להחיש ולזרז את העזרה ליהדות צפון אפריקה, חוץ מעיתון אחד, הארץ, שיש לו עמדה שלו זה כמה שנים, שמתוך סאדיזם מיוחד תוקף ומשמיץ את היהדות המרוקנית, שרבות זכויותיה בהקמת מדינת ישראל'.⁹⁸

באחד הדיונים בהנהלת הסוכנות, כאשר הוזכר שבארץ יש אווירה מורעלת נגד העלייה ממרוקו, אמר זלמן שז"ר, ראש המחלקה לחינוך בגולה ולימים נשיאה השלישי של ישראל, שהאווירה נגד העלייה מצפון אפריקה נוצרה על ידי מאווררים מתוצרת הארץ.⁹⁹ יהודה ברגינסקי, איש אחדות העבודה ומראשי מחלקת הקליטה בסוכנות, היה אחד מפרקליטיה הנאמנים של העלייה מצפון אפריקה. כשהוא דיבר בשבחו של גל

95 צור, קהילה קרועה, עמ' 393-400.

96 שם, עמ' 382 ואילך.

97 על מדיניות הקליטה 'מהאניה לכפר' ראו, ישי ארנון, 'מדיניות העלייה והקליטה בשנים 1954-1956: יישומה ותוצאותיה', בתוך: דבורה הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 317-341; אבי פיקאר, "מקזבלנקה למושב או לעירית פיתוח": קליטת עולי צפון אפריקה ואכלוס הפריפריה הישראלית', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), ישראל: בין כלכלה לחברה, קריית שדה-בוקר 2005, עמ' 581-614.

98 דברי הכנסת, 18.8.1954, כרך 16, עמ' 2432.

99 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 6.9.1954, אצ"מ, S100/95.

העלייה החדש משם, ציין שלמרות הרושם הטוב שהתקבל מהעולים, 'להארץ היו בדותות שאנשים אלה רוצחים בסכינים'.¹⁰⁰

בשלב מסוים ציינו חברים בהנהלת הסוכנות שאפילו הארץ שינה את דעתו על העלייה ממרוקו, וכל שבוע יש מכתבים משליחים בצפון אפריקה המספרים כמה נחמדים היהודים שם, על כך שהם אחוזי פחד, ושוב לא מדברים על 'מרוקנים'.¹⁰¹ אולם בדיקה עקבית של עמדת העיתון מראה שבהשוואה לשאר העיתונים בישראל היה הארץ מסויג מהעלייה מצפון אפריקה ונטה להמעט בסכנה המאיימת על היהודים שם. גרשום שוקן, העורך והמו"ל, פקפק בדיווחים על הסכנה בה נתונים היהודים בצפון אפריקה. על סמך מה אתה בטוח שישחטו את היהודים בצפון אפריקה? הוא שאל את שלמה זלמן שרגאי, ראש מחלקת העלייה.¹⁰²

עם החרפת המאבק לעצמאות במרוקו הרבה הארץ לדרווח על המהומות ובכללם על פגיעה ביהודים. באוגוסט 1955 הגיע גל זה לשיאו. אולם בצד הדיווחים על יהודים שנהרגו במהומות הדגיש הארץ שאין טעם להיחפז ולהעלותם. יום לאחר שהעיתון דיווח על עשרים הרוגים בעיר מזגאן, ציטט שכתאי טבת בכירי סוכנות שהבהירו ש'טרם הגיעה שעת חירום ליהודי מרוקו [...] איש אינו מבטיח שבמאבק על עצמאות מרוקו יפלו קורבנות יהודים'.¹⁰³ כאשר בצל המהומות התכנס הוועד הפועל הציוני, ושאלת העלייה עמדה על הפרק, בלטה בהארץ ההעדפה של סוגיית הבניין על פני סוגיית ההצלה. בעוד עיתונים אחרים עסקו בשאלת מצבם של יהודי מרוקו, הארץ הרגיע את קוראיו שגם עלייה מוגברת מצפון אפריקה לא תחרוג מכללי הסלקציה ושהפוגרום לא כוון נגד יהודים אלא 'פגיעה בעדה היהודית אגב תסיסה כללית המלווה שפיכות דמים'.¹⁰⁴ אגב, הכותרת של מאמר זה, שמופיעה בה המילה 'סלקציה' בעמוד הראשון של הארץ בהקשר למדיניות העלייה, מוכיחה שהאסוציאציה בין 'סלקציה' לשואה לא הייתה קיימת באותם ימים.

בדצמבר 1954 ביקש הארץ את סיועה של מחלקת העלייה במימון שיגור עיתונאי (שכתי טבת) מטעמו לצפון אפריקה (הקצבת מטבע זר שיוחזר לסוכנות במטבע ישראלי). נימוקו של העיתון היה ש'שורה של רפורטג'ות מתוך התרשמות בלתי אמצעית – תתרום תרומה רצויה ומועילה למפעל העלייה'.¹⁰⁵ לא ברור עם הפנייה נענתה בחיוב. בתיק שבו נמצא המכתב אין המשך לתכתובת. ככל הנראה היה הניסיון של מחלקת העלייה עם הארץ מר דיו. כתבותיו של עמוס אילון הדגישו שהתרשמות

100 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 19.1.1955, אצ"מ, S100/97.

101 דברי משה קול בהנהלת הסוכנות, 15.2.1955, אצ"מ, S100/98.

102 דברי שרגאי בהנהלת הסוכנות, 1.8.1955, אצ"מ, S100/99.

103 שכתי טבת, 'הדיון בעליה ממרוקו ומצפון אפריקה', הארץ, 26.8.1955.

104 הארץ, 25.8.1955.

105 מכתב מערכת הארץ למחלקת העלייה, 15.12.1954, אצ"מ, S42/253.

בלתי אמצעית יכולה לעתים, תלוי בעמדותיו של המתרגם, להזיק למפעל העלייה ולא לתרום לה.

כסופו של דבר שבתי טבת אכן נשלח לצפון אפריקה ושהה שם ברגעים הדרמטיים של חזרת הסולטאן וצעדיה הראשונים של מרוקו לעצמאות, במקביל להתגברות העלייה. בדיווחיו בחודשים נובמבר-דצמבר 1955 בולט תיאור לא-שיפוטי של המאורעות, כמעט לקוני. הדבר מודגש במיוחד אם משווים את כתבותיו של טבת לסדרת כתבותיו של אורי אורן בדבר באותם חודשים ממש. אורן כתב כתבות ציוריות, מלאות אמפטיה ליהודי מרוקו. התמודדותו עם נושא הסלקציה בעלייה הייתה לדבריו 'בדחילו וברחימו' ולוותר באפולוגטיקה.¹⁰⁶ טבת היה פחות נרגש בדיווחיו. ניכר היה שהנושא מעניין אותו, אך לא נוגע לו. אולם בשלהי 1955 מצבם של יהודי מרוקו היה חמור כל כך, שאפילו הארץ נאלץ להודות שהרצון לעלייה הוא נחלת יהודים מכל השכבות, ומדובר ברצון כן ואמיתי:

היהודים הנרשמים לעליה, מרובים מבעבר [...] חזרת הסולטן, אף שהחלישה את הטרור לא הרגיעה את הרוחות [...] הרצון לעליה לא נובע מפחד השמדה אלא מחשש לניוון אישי ולאומי [...] רוב יהודי מרוקו רואים בעליה פתח להצלה. מתוך 200,000 יהודים, 100,000 הם מועמדים לעליה מייד.¹⁰⁷

כאשר חזר טבת מביקורו בצפון אפריקה הוא כתב לראש מחלקת העלייה על הסכנה הקיימת ליהודים במרוקו ועל החשש, שהתברר כנכון כעבור חודשים מספר, שממשלת מרוקו העצמאית תנעל את שעריה. הוא המליץ למחלקת העלייה לדאוג להעלאה מהירה של 90,000 היהודים שנרשמו לעלייה. לא ברור מדוע, אולי בגלל שהערכתו לא תאמה את הקו המערכתי, אך שבתי טבת דרש שמכתבו יישמר בסוד.¹⁰⁸ בכתבות שהתפרסמו בהארץ מיעט טבת להזכיר את מידת החרדה. למעשה היה זה הוא עצמו, שחודשים מספר קודם לכן דיווח על כך שהדרישה לעליית חירום ממרוקו הינה פוליטית ואין בה צורך אמיתי.¹⁰⁹

ט. סיכום

העלייה הגדולה בעשור הראשון של המדינה עוררה תגובות מעורבות. מחד גיסא, סיפוק על כך שמדינת היהודים הצעירה ממלאת את ייעודה ב'קיבוץ גלויות' וב'הצלת אחים

106 אורי אורן, 'ברירה טבעית בדרך מלאכותית', דבר, 16.12.1955.

107 שבתי טבת, 'עובדות והשערות במרוקו', הארץ, 26.12.1955.

108 מכתב שבתי טבת לשרגאי, 8.1.1956, אצ"מ, S6/7262.

109 טבת, 'הדיון בעליה ממרוקו ומצפון אפריקה', הארץ, 26.8.1955.

נידחים'. מאידך גיסא, תחושה של זרות, ניכור ואף חרדה מצביונה העתידי של החברה הישראלית. שתי עמדות אלה זכו לביטוי. אולם בעוד תחושת הסיפוק ומילוי הייעוד תאמה את הקו האידאולוגי והתבטאה באופן רחב בשיח הפומבי והתקשורתי, בלטה יותר תחושת הניכור בדיונים פנימיים ובשיחות בין אזרחים. בשיח הפומבי נטו להמעיט בה. הייתה זו עמדה שעמדה בסתירה לרוח הסולידריות שהוותיקים נתבקשו להביע ולמידה מסוימת של הקרבה שנתבקשה מהם על מנת לסייע בקליטה.

על רקע זה בלט בייחודו עיתון הארץ. כבר מראשיתו של גל העלייה נתן העיתון במה לטקסטים חריפים ביותר של תחושת ההסתייגות והניכור (מאמרי אריה גלבלום). שליחותו של עמוס אילון בצפון אפריקה ציינה שלב נוסף וחשוב בעמדתו של העיתון נגד העלייה הגדולה בכלל ונגד העלייה מצפון אפריקה בפרט.

חשיבותה של הסדרה היה לא רק בפרסומה אלא בעיקר בהשפעתה ובתגובות שחוללה בקרב מקבלי ההחלטות. לא כל טקסט בעיתון זוכה להשפעה, והדבר נכון גם אם חוזרים על אותם מסרים שוב ושוב. אולם על הסדרה של עמוס אילון נשתמרו עדויות רבות מחוץ לדפיו של הארץ. עדויות אלה ממחישות עד כמה הייתה לכתבותיו של אילון השפעה. הכתבות זכו לתגובות ולהתייחסות הן מצד תומכי הקו שאילון הביע (אנשי משרד הבריאות) והן מצד מתנגדי עמדה זו. הכתבות כאמור גם תורגמו והופצו לעיונם של יהודים בצפון אפריקה.¹¹⁰

המורשת קולוניאלית מחד גיסא וסולידריות לאומית מאידך גיסא הן ההקשר הרעיוני שבהן צריך להציג את המתח שליווה את העלייה הגדולה. הקשר זה מאפשר לבחון את טיעונו של אילון ולהצביע על תפיסת עולמו. הדבר מאפשר לנו גם להצביע על ייחודו של הארץ באותם ימים – עיתון שהביע בפומבי את מה שלעתים ביטא חלק מהישראלים בחדרי חדרים.

'בספרך הקלאסי הישראלים אין מזרחיים, אין דתיים ואין מסורתיים', הטיח עיתונאי הארץ, ארי שביט, בעמוס אילון, חמישים שנה לאחר ביקורו של האחרון בצפון אפריקה.¹¹¹ העמדה שבאה לידי ביטוי בהארץ בשנות החמישים ייצגה במידה רבה את תפיסת העולם הזו – יצירה של חברה ישראלית שבה יהודי ארצות האסלאם כמעט ואינם קיימים. המאבק על דמותה העתידית של החברה הישראלית עברה בשערי הכניסה לארץ – במדיניות העלייה. בניגוד לשיח הפופולרי ולגבולות השיח הציוני העז הארץ להשמיע באותן שנים דעות שהיה בהם כמעט מן הכפירה: אי קבלת מדיניות של עלייה המונית כמדיניות רצויה והצבת סימן שאלה על התבונה שבהכללת יהודי ארצות האסלאם בתכניות העלייה. במידה שהייתה רצויה עלייה, על פי הארץ, הייתה זו עלייה

110 ראו לעיל טקסט להערה 80.

111 שביט, 'געגועים לגן עדן יקי', הארץ, מוסף הארץ, 24.12.2004.

כמו בראשית שנות העשרים: עליית מעטים, ראויים ובעלי יכולת מוכחת של תרומה לחברה. בעמדות אלה משך העיתון תשומת לב רבה והיה חריג בנוף העיתונות בישראל. באופן פרדוקסלי דווקא סיפור שפורסם בהארץ הפך לימים לסמל של מחאה. בעת ששבתית טבת ביקר בצפון אפריקה ודיווח על הבדיקות שעוברים מועמדים לעלייה, הוא הזכיר את סיפורו של אחד הכפרים, שתושביו עברו בדיקה רפואית בבית ועד הקהילה במכנאס.¹¹² התיאור הציורי כלל את המאמצים שעשה אחד מבני המשפחה להראות לצוות המיון שצליעתו אינה פוסלת אותו מעלייה. התיאור משך את תשומת לבו של נתן אלתרמן, והיה בעיניו עדות מזעזעת למדיניות עלייה בלתי מוסרית של מדינת ישראל. בעקבותיו כתב את השיר, 'ריצתו של העולה דנינו', שהפך לסמל העמדה הביקורתית נגד העלייה הסלקטיבית:¹¹³

[...] בן, קטע שפנה גם הוא בל יעדר.
גם הוא בל ישכח. דף אלים ואשם.
דף ביונו של אב אשר נתר, נתר,
נרץ, נתינוקיו רואים דומם.

דף ביונו של אב אשר שיבת-ציון
צנתה עליו קפץ, והוא, בעגולו,
אץ, אץ, ובלבבו תפלה לאל עליון
כי יעזרו לבל נרגיש חלי רגלו...

ואל עליון שמע! נכה אמר לו אל:
רוץ, רוץ, עבדי דנינו... רוץ כי לא תמעד.
אתך אני! אם זה החק-לישךאל,
יכול נובל לו שנינו פאחד!

רוץ, רוץ, עבדי דנינו... עזרך אני...
רוץ, רוץ ואל תחת. פי אכסה מומך.
אבל לא אכסה עלבון תחית עמי
אשר זינה נוצץ בדמעך.

112 שבתית טבת, 'היהודים שנידונו להישאר בגולה', הארץ, 14.12.1955.

113 הטור פורסם במקור בדבר, 30.12.1955. בהמשך הוא נכלל בקובץ הטור השביעי, תל-אביב תשכ"ב, כרך ג, עמ' 55-58. מאוחר יותר הולחן השיר בידי שלמה בר והושר על ידי להקת 'הברירה הטבעית' ('כלים שבורים', 1985).

